

7.

A felvilágosodás eszméinek megjelenítése Csokonai Vitéz Mihály költészetében

CSOKONAI VITÉZ MIHÁLY

Életpályája – csak vázlatosan! Lényeges a bevezető rész + a kollégiumban töltött, 1795-ig tartó időszak!

Csokonai Vitéz Mihály a magyar líratörténet egyik legnagyobb alakja, a magyar felvilágosodás korának legjelentősebb költője. Rövid életútja a hazai politika- és kultúrtörténet viharos, állandóan változó, sokféle igényű korára esik. II. József birodalmat egységesítő, polgárosító, s ezzel együtt a német nyelv használatát kötelezővé tevő törekvésével szemben megindul a hazai kultúra és nyelv védelme. A francia felvilágosodás egymásnak is ellentmondó eszméi szellemi izgalmat váltanak ki hazánkban is. Most alakulnak a kulturális élet szervezeti keretei, de önálló egzisztenciát az irodalom művelése még nem biztosít.

Csokonai Vitéz Mihály (1773—1805) Debrecenben született 1773. november 17-én. Apja borbély és seborvos volt, s szorgalmas munkával tekintélyes vagyont gyűjtött. Korán meghalt és az özvegynek elveszítette a vagyont, két fiával együtt el kellett hagynia addigi otthonukat, s egy kis nádfedeleles házban húzták meg magukat. Az édesanya kosztos diákok tartásával tudta csak biztosítani megélhetésüket.

Diákélet

Csokonait **Debrecen** nevelte fel, mely akkor a korabeli Magyarország egyik legerősebb kisugárzású szellemi központja volt. A 16. század elején alapított **református kollégium** (együtt volt itt az elemi iskola, a gimnázium és a főiskola) professzorai és diákjainak jelesebbjei rendszeresen megfordultak Nyugat-Európa művelt országaiban, s így a kollégium és annak hatalmas könyvtára egyben **a legmodernebb eszmei áramlatok központjává** is lehetett.

Csokonai 1780-ban lép a debreceni református kollégium falai közé, majd **teológushallgató** (papnövendék) lett. Gyors felfogása, memóriája, **bámulatos nyelvtelensége** révén messze kiemelkedett a többiek közül. 1790 körül diáktársaival olvasótársaságot, „**önképzőkört**” szervezett. Ennek tagjai felosztották egymás között a nyugati nyelveket és irodalmakat. Csokonai az olasz nyelvet választotta dallamossága miatt, de tudott — természetesen — latinul, s megtanult franciául, németül, görögül, ismerkedett az angollal, a héberrel és a perzsával. Tanárai már-már a jövő professzort látták benne, s mint főiskolai hallgatót **1794-ben a gimnáziumi poétaosztály vezetésével** bízták meg. (1794 márciusától 1795 júniusáig tanított.) Műveltségéről, olvasottságáról legendák keringtek, 1792-től Kazinczyval levelezett, s ezekben az években nőtt nagy költővé, **ekkor születtek legkiválóbb filozófiai költeményei (Az estve; Az álom; Konstancinápoly).**

A kollégium védő-óvó falai és szigorú követelményei bizonyára egymásnak is ellentmondó érzéseket válthattak ki a tanárok és diákok által is **kivételes tehetségnek** tartott Csokonaiból. **Az iskolai verstani gyakorlatokon** csiszolódott mesterségbeli tudása, s a propozíciós témák szolgáltatották - többszöri átdolgozás után - a későbbi nagy versek alapját is (Az estve, Az álom, Konstancinápoly).

1795-ben derékba tört nagy reményekkel kecsegtető életpályája: **kizárták a kollégiumból.** Már korábban is merültek fel ellene panaszok sajátos pedagógiai módszerei, az istentiszteletek kerülése s különböző szabályszegések miatt. Mindezeket betetőzte az **1795. évi húsvéti legáció Halason és Kecskeméten.** Ezeken a „legációkon” a papnövendékek

ünnepi prédikációkat (szentbeszédeket) tartottak a templomban, s utána adományokat gyűjtöttek a kollégium számára. Csokonai az ünnepi szolgálat után nem tért vissza Debrecenbe, hanem **Pestre ment**: tisztelgő látogatást tett Dugonics Andrásnál, VirágBenedeknél, kapcsolatokat keresett más írókkal is, s szemtanúja volt a **Vérmezőn Martinovics és társai kivégzésének** (lefejezték őket). Hazatérve nem jelentkezett azonnal a kollégiumban, s a legációban gyűjtött pénzzel (70 forint) nem tudott elszámolni. Azt is rovasára írták, hogy az egyik professzorról tanítványaival gúnydalokat énekeltetett a Nagyerdőn. Június 15-én meg sem várva az iskolaszék ítéletét — az esti istentiszteleten egy tanárait sértő búcsúbeszédben fordult „ötödfélszáz tanuló társaihoz”, s bejelentette kilépését. A június 20-án összeülő iskolaszék távollétében örökre kizárta a kollégiumból, s a diákokat eltiltotta a vele való érintkezéstől. — Ez a súlyos, kiközösítő ítélet ha nem is közvetlenül, közvetve mindenképpen összefüggött azzal a megkeményedett politikai közléttel, mely a Martinovics-mozgalom leleplezése és megtorlása után kialakult Magyarországon. Debrecenből jogot tanulni ment Sárospatakra, de ott sem bírta sokáig: **1796-ban abbahagyta tanulmányait**, s ezzel lezárult deákpályája (nem szerzett főiskolai oklevelet).

„Tudós koldulás”

Hátat fordítván Sárospataknak, megkezdte **négyéves dunántúli „tudós koldulását”**. 1796 őszén **Pozsonyba** sietett abban a reményben, hogy az ott megnyíló országgyűlés (diéta) nemesi részvevői között mecénásokat találhat. Egyszemélyes verses hetilapot indított Diétai Magyar Múzsza címmel, s ebben régebbi költeményei mellett közreadott néhány olyan alkalmi verset is, amelyben főurak előtt tisztelgett. — Vállalkozása kudarcot vallott.

1797 tavaszán Komáromba ment, verses folyóirat kiadását tervezte. Igazi mecénásokra Komáromban sem lelt, de itt ismerkedett meg Vajda Juliannával — Lillával —, egy jómódú kereskedő leányával. Eleinte kölcsönös és boldog szerelem bontakozott ki köztük. De a leányt — míg Csokonai állás után járt — szülei férjhez adták egy gazdag kereskedőhöz. Szerelmének elvesztése tudatosította benne társadalmi száműzöttségét, reményeinek végleges összeomlását.

Komárom után néhány évig a Dunántúlon bolyongott.

Az utolsó évek

Sárközy alispán juttatta be — 1799. május 26-ától 1800. február 21-éig — helyettes tanárnak a csurgói gimnáziumba. Mikor helyettesítési ideje lejárt, 1800 februárjában gyalog nekivágott a nagy útnak, hogy hazatérjen — meghalni Debrecenbe. Szűkösen és nehezen élt, szüksége lett volna pénzkereső foglalkozásra, de minden terve zátonyra futott. Az 1802. júliusi hatalmas debreceni tűzvész, melyben Darabos utcai házacskájuk nagy része is elpusztult, a nyomor szélére sodorta. Öröklött betegsége, tüdőbaja is egyre súlyosbodott. 1804. április 15-én Nagyváradon Rhédey Lajos gróf feleségének temetésén felolvasta nagy filozófiai költeményét, a Halotti verseket. A hűvös időben megfázott, tüdőgyulladást kapott. Harminckét éves korában, 1805. január 28-án Debrecenben fejezte be fiatal életét.

A FELVILÁGOSODÁS ESZMÉI KÖLTÉSZETÉBEN

Költészete, poétai ízlése rendkívül széles skálán mozog: **verseiben fellelhető a kor valamennyi művészeti törekvése**. A különböző stílusirányok nem egységbe forrasztva, hanem egymás mellett és után élnek nála, s ez teszi költészetét zseniálisan sokszínűvé. **1795-ig nagy költői erővel szólaltatta meg a francia felvilágosodás legfőbb eszméit** — főleg **klasszicista** színezetű **költeményeiben**, s élete vége felé hangot kap költészetében a rousseau-i sentimentalizmus panaszos hangja, magányba menekülő kiábrándultsága, halálvágya is.

Felvilágosodás és klasszicizmus

Csokonai **poeta natus** (ösztönös tehetség) és **poeta doctus** (tudós költő) egyszerre.

„Versificátorrá” az iskola tette, ahol a **poétaosztályokban** meg lehetett és meg kellett tanulni a verscsinálás mesterségét, nagy költővé eredeti tehetsége révén vált. Az iskolai **versfeladatoknak**, „dolgozatoknak” két fő típusuk: a **sententia**: az antik költők bölcs mondásainak, tanításainak részletező kifejtése a retorika szabályai szerint, s a **pictura**: természet, tájak, évszakok, emberek leírása. **E két verstípus vegyítéséből**, határainak elmosódásából **nő ki a 90-es évek első felének nagy filozófiai lírája**, melyben egyértelműen, nyílt bátorsággal szólaltatja meg a **felvilágosodás legfőbb gondolatait**. **Ismerte** — a kor hírlapi ismertetéseiből is — **Rousseau fontosabb műveit**, tanulmányozta — jobbára barátja, Nagy Gábor magyar nyelvű kivonatai alapján — **Voltaire alkotásait**, olvasott **részleteket az Enciklopédiából**, nem volt ismeretlen számára **Helvetius és Diderot, lefordította Holbach A természet rendszere című művének egy fejezetét** (A természeti morál).

Kiemelkedő alkotásai e témakörben a **Konstancinápoly és Az estve**. **Csokonai** — Horatius tanítását megfogadva — **hosszú időn át dolgozott** művein: Verseit újra meg újra elővette, csiszolhatta, tökéletesítette őket. A két vers **végleges formájának kialakulása 1794-re** tehető.

KONSTANCINÁPOLY

A vers felépítése: pictura – sententia.

Cím: a mohamedán vallás fővárosára utal, de már a vers első részében utal arra, hogy a város Rómával összevethető, tehát a keresztény és a mohamedán egyház is hasonló.

„...Konstancinápolynak, E másik Rómának...”

A **Konstancinápolyban** az elképzelt **Kelet szín pompás** leírása szinte észrevétlenül hajlik át **valláskritikába**, a **végén** pedig a **felvilágosodás általános győzelmének** hite szólal meg.

A „**pictura**” a **vers első harmadában a térbeli rendező elvet** követi: **kívülről**, a tenger felől közelít a **városhoz**. Távolról érkezünk a monumentális falak alá, az emelkedett hangnem is a lírai én megilletődöttségéről tudósít. A fiktív dialógushelyzet, a Múzsát a városba invitáló szövegrész hangneme ellenpontozza, utólagosan módosítja ezt az ünnepélyességet („De jössz te be, Múzsám...”).

A Múzsza megszólítása szellemének, költői kedvének játékos ébresztése. A megértő barátot, a szellemi, lelki támaszt, a nőt nélkülöző poéta társteremtése ez a párbeszéd. A városnézéskor az ötlet adta lehetőséget többször ki is használja, újabb és újabb megszólításokkal erősíti kettejük összetartozását.

Majd a **konstantinápolyi utcák** színes forgatagát villantja fel a dúsgazdag törökök kérkedő pompájával. Ezután **egy belső, intim térbe** kalauzol a leírás, a szultán háremébe. Az eddigi, immár ámulatot sugalló-színlelő **színes leírás** komolyságát itt a **csintalan érzékiség** pajzansága váltja fel a „dáma-bibliothéka” metafora kibontásával. A költői játékoságot a Múzsza óvó figyelmeztetése fokozza, nehogy a „szemfűl heréltek” őt is a hárembe zárják. A zárt térből **újra a szabadba** jutunk: a csodálkozó leírás tárgya most a **roppant templomok** kérkedése, a felhők közé rejtett kőszálnyi mecsetek meghökkentő mérete.

A pictúra (leíró rész) utolsó állóképe (mecsetek) már a szentencia előkészítését szolgálja. A templomok bemutatása **filozófiai általánosításba** vált át. A **leírást követő** elmélkedő részben (**sententia**) az **időbeli szerkezeti elv** érvényesül (**Jelen, múlt, jelen, jövő**). Az indulatos **kritikát** felkiáltó mondatok vezetnek be **két igen érzékletes metaforával**: „**Denevér babona! bagoly vakbuzgóság!**” A megszólított nem a Múzsza, hanem a babona, két éjszakai állattal metaforikusan azonosítva. Az éjszaka és a nappal ilyen szembeállítás jellegzetes klasszicista stílusjegy. A hangnem ismét változik, sodró lendületű, emelkedett hevű vádakkal illeti a sötétség szolgáit.

A vallási fanatizmus sötétségének szarkasztikus ostromozása közben a felvilágosodott költő **felidézi az eszményített múltat, a rousseau-i őállapotot**, amikor még „állott a Természet örök építménye”. Az **emberi társadalom megromlásának a következménye a vallás, a**

vallások megjelenése. „A lenyomott értelem” szüleménye az a **korlátolt bigottság**, mely egy **ígért túlvilági paradicsom** reményében nyomorúságossá teszi, **dehumanizálja az emberi életet**. A költő a **mohamedán vallásról** beszél, **de** egy-két utalás — a **pénteki böjtölés**, később a **harangok** említése — világossá teszi, hogy a **keresztény vallási elvakultság hasonlóképpen** számúzi az észet és a virtust, s nem fogadja be az „emberséges ember”-t. Az elvesztett boldog régmúlt és a „vak homályban élő jelen” idősíkját a **jövő megidézése** zárja (Egy jóltevő világ a mennyből kiderül”). A költeményt szárnyaló jövendölés, **boldogító látomás zárja le** az új világról, melyben a **Természet „örök törvénye” fog uralkodni**, s megvalósulhat a minden embert és népet egybeölelő testvériség eszménye. Csokonai rendíthetetlenül hisz **az eljövendő „boldog kor”** utópiájában, de ennek megvalósulását **csak a „késő századoktól”** reméli — ismerve saját kora kiábrándító realitásait.

AZ ESTVE

A vers felépítése: pictura – sententia- pictura.

Ennek megfelelően három szerkezeti egységre tagolódik, amelyekre háromféle stílus jellemző: I. 1-40. sor: az este rokokó leírása

II. 41-84. sor: a felvilágosodás eszméinek újrafogalmazása klasszicista eszközökkel

III. 85-99. sor: a zárlat ódai hangú, szentimentalista stílusú visszafordulás a természethez.

I. 1-40. sor: az este rokokó leírása

Finom, bensőséges alkonyi kép: visszafogott pasztell színek, lágy dallammá összeolvadó neszek, édes illatok, báj, kellem stb. Nem valós élmény, nem valós táj idéződik meg: színházi díszlet, festett kép látható. Rokokó finomítást észlelhetünk már az első sorban is: a mitológia száguldó napistenének tűzszekere tündöklő hintóvá szelidül.

Az idilli hangulatba mélabús, borongós érzelmek keverednek. A hangulatváltozás indoklása a II. rész.

II. 41-84. sor: a felvilágosodás eszméinek újrafogalmazása klasszicista eszközökkel

Mindenben az első ellentéte: lágy fények–sötétség, finom dallamok – zszibongás, kecses tánc – vad tolongás. A természet harmóniáját a társadalom diszharmóniája váltja fel. Az éj áttételes jelentést kap: az elviselhetetlen emberi világ, a megromlott társadalom metaforájává válik.

A felvilágosodás jellegzetes gondolatait visszhangozza. Az eszme-futtatás a rousseau-i gondolatmenetet követi (magántulajdon, szabadság elvesztése; megromlott emberi viszonyok). Szinte leltárszerűen számbaveszi a társadalom visszasságait (háborúk, egyenlőtlenség, zsarnoki hatalom, kapzsiság, a jónak született ember bűnbe hajszolása). A retorikusság, a fogalmi érvelés túlsúly jellemzi ezt a részt.

III. 85-99. sor: a zárlat ódai hangú, szentimentalista stílusú visszafordulás a természethez.

A zárlatban jellegzetes szentimentalista motívumokból pl. arany holdvilág – építi fel a megnyugvást adó természet képét.

Az estve vonzó természetleírás és keserű társadalombírálat: Rousseau nyomán a természet romlatlanságát állítja szembe az emberi társadalom romlottságával. A költői tájképben kimutatható két angol költő, **Young** (Jang; 1683—1765) és **Hervey** (hárvi; 1713—1758) hatása is.

A nappali világosság és az éjszakai sötétség közti napszak, **az alkony, az „estve” tündérien szép leírásával indul** — célzatosan — a költemény. Ebben az átmeneti időszakban

feldúsulnak ugyan a **természeti szépségek**, de a nappaltól való **búcsúzás** szomorgó-vidám **melankóliával** is telíti a tájat.

Az intonációban **az iskolás klasszicizmusból** ismert kép tűnik fel, de a „tüzes napszekér” itt **rokokó finomítással** „tündöklő hintóvá” lényegül át. A legelső sorokban a **színhatások** vizuális élménye az uralkodó: a tündöklő fény haloványvá fakul, a horizont pirult, a felhők szegélye pedig aranyos lesz. A „híves” alkonyatban (átmenet ez is a hőség és a hideg között) nyugovóra készül a természet, s az erdő világa búcsúzik a fénytől. Most a **hanghatások** zenei elemei jelennek meg, és a különböző hangjelenségek az első egység utolsó, alliteráló sorában **lágý dallammá** olvadnak össze: a madárcák „búcsúzó nótát” énekelnek, a kis filemile kisírja magát, a pacsirta szomorúan hangicsál, a medve bömböl. — Romlatlan, idilli harmónia uralkodik a természetben, az alkonyati erdőben.

Ide, ebbe az ideálvilágba **menekül a költő**, a sebzett ember — **vigasztalásért**, lelki enyhülésért, bánatot oldó élményekért. **A költő kora társadalmában nem találja a helyét**, számkivetetten él. A fájdalom, a szomorúság, az igaztalan megbántottság csupán az ember osztályrésze, ilyen érzelmek ismeretlenek a **természeti környezetben**, s már itt előrevetítődik a későbbi éles kontraszt. Egyelőre azonban a **leírás** folytaódik, az alkony **egyre szebb** és vonzóbb lesz: az erdő „fűszerszámozott theátrum” -má, illatos színházzá varázsolódik át, a gyönyörűség színterévé; az „édes koncertek” kellemes melódiájára „a hold rezgő fényénél” **a gráciák**, a kellem és a báj antik istennői kartáncotjárának a „berek barna rajzolatja” -nak színpalái előtt. **A látványt és a zenei hanghatásokat illatérzetek** egészítik ki ebben a részben („mennyei illat”, „fűszerszámozott”) mintegy élvezve a **különböző érzékelések gyönyöreit** a természeti lét ajándékaiként. Bánat és vigasz, szomorúság és ennek oldódása teszi érthetővé a „vidám melankólia” (mélabú) jelzős szerkezet ellentmondását: a zsibbasztó emberi görcsök csak **a természet „kies szállásai”**-n engedhetnek fel. (kies=szép)

Az ezt követő sententia Rousseau társadalombírálatát idézi: a magántulajdon megjelenése megszüntette az ősi egyenlőséget.

A „setét éj” a maga „komor óráinak” riadalmával nemcsak **a teljes fény- hiányt jelzi**, hanem a megromlott, **az értelem nélküli társadalom, az elviselhetetlen emberi világ ijesztő képévé** is tágul. Kiszakad a költőből az áttételezés nélküli, közvetlen panasz is: „e világba semmi részem nincsen.” A világ, **az értelem fényét nélkülöző emberi közösség** annak a másoknak, **a természetinek az ellentéte**, tagadása, s ezt **ellentétekkel** érzékelteti a költő: a **fényjáték** színpompája helyett **sötétség**; az **édes koncertek** helyett **lárma, csörtetés**, zsibongás; a gráciák kecses, **ritmikus mozgása** helyett **részeg tolongás** tapasztalható. **A szépséget** elpusztította a **durvaság**, a közönségesség, az erkölcsi-társadalmi rút, a **harmóniából diszharmónia** lett.

Ezért az állapotért **a „bódult emberi nem” a felelős: eltért a természet törvényétől**, szabad létére „zárbékót vert” tulajdon kezére. **A további eszmefuttatásban (sententia)** a közismert **rousseau-i gondolat** jelenik meg: **a magántulajdon** („az enyím, a tied”) **megjelenése megszüntette az ősi egyenlőséget**. A múltba visszaálmódott **aranykort az ún. negatív festés** módszerével idézi fel: **a korabeli társadalom bűneinek, visszásságainak hiányait sorolja fel**, leltárszerű bőbeszédűséggel. Gyakran **utal a magyarországi viszonyokra is (dézsmá, porció, legelők, erdők bekerítése)**.

A pictura **befejezés** tulajdonképpen **keserű, rezignált sóhaj**: az **ősi idill maradványa**, a közös kincs csupán **a természet még áruba nem bocsátott néhány szépsége**: az „**arany holdvilág**”, az „**éltető levegő**”, a „**legszebb hangú szimfónia**” és az „**édes erdei hangzások**”. Ezeknek lett „**örökös földesura**” a társadalomból számkivetett, abban élni nem tudó ember.

Az utolsó sorok ódai pátosza azt hirdeti, hogy **a társadalomban elnyomott emberek menedékét a természet jelenti**, ami nem más, mint **a rousseau-i gondolat megfogalmazása: Vissza a természethez!**

Mindkét költemény verselése hangsúlyos, felező tizenkettes.

A Konstancinápoly és Az estve **a felvilágosodás két fő irányzatát** is képviseli. A Konstancinápoly **Voltaire egyházellenességét**, csipkelődően szellemes gúnyorosságát és optimista racionalizmusát visszhangozza, **Az estve pedig Rousseau felfogását: a romlott társadalommal szemben a természet, a természetes állapot idilli harmóniáját hirdeti.**

Ezeknek a filozófiai tartalmú költeményeknek meghatározó problémafelvetése az ember evilági boldogságának igénye is, azé a boldogságé, amit Csokonai a saját életében csak tragikusan rövid ideig tudott megvalósítani.

Az estve

**A napnak hanyatlík tündöklő hintaja,
Nyitva várja a szép enyészet ajtaja.
Haldokló sűgári halavánnyá lésznek,
Pirúlt horizonunk alatt elenyésznek.
Az aranyos felhők tetején lefestve
Mosolyog a híves szárnyon járó estve;**

**Bódult emberi nem, hát szabad létedre
Mért vertél zárbékót tulajdon kezedre?**

**Az enyim, a tied mennyi lármát szűle,
Miolta a miénk nevezet elűle.**

**Te vagy még egyedűl, óh arany holdvilág,
Melyet árendába nem ád még a világ.**

Óh, áldott természet! óh csak te vagy nékem

Konstancinápoly

**Óh, e népre, óh mely sűrű felhőt vona
A szentség színével bémázolt babona!
Denevér babona! bagoly vakbuzgóság!
Meddig lesz körmöd közt a Mindenhatóság?
Boldog volt a világ s e hiú szó: Szentség,
Nem volt a legszörnyűbb gonoszokra mentség.
Állott a Természet örök építménye,
Élt az emberiség legszentebb törvénye.**

**Természet! emeld fel örök törvényedet,
S mindenek hallgatni fogják beszédedet.
E kézzel fogható setétség eltűnik,
Az éjnek madara húholni megszűnik.
Egy jóltévő világ a mennyből kiderűl,**

S a sok kigondolt menny mind homályba merül.

Siess, késő század! jövel, óh boldog kor!

Én ugyan lelketlen por leszek már akkor,